

ОПОРА СУДОВОГО РОЗСУДУ

© Рожко В. В., 2016

Досліджена проблема вибору рішення або дії на розсуд судді з урахуванням законності, доцільності, справедливості та розумності, які є елементами опори судового розгляду.

Проблеми обмеження суддівського розсуду тісно пов'язані з охороною і реалізацією прав і свобод громадянина, зі здійсненням призначення судочинства, а загалом – із реалізацією правоохоронної функції держави.

Рейтинг українських судів з кожним роком знижується, тому необхідно шукати причини втрати авторитету суду, а вони, як показали дослідження, криються в недосконалому законодавстві. Щоб підвищити авторитет суду і закону, насамперед необхідно визначити межі суддівського розсуду.

Ключові слова: право, розсуд, суд, суддя, людина, закон, рішення, вибір, обмеження, справедливість, совість, мораль, розум, воля, переконання, правосуддя, вимога, принцип, дія, думка, рівність, законність, обґрунтованість.

В. В. Рожко

ОПОРА СУДОВОГО УСМОТРЕНИЯ

Исследована проблема выбора решения или действия по усмотрению судьи с учетом законности, целесообразности, справедливости и разумности, которые являются элементами опоры судебного разбирательства.

Проблемы ограничения судебного усмотрения тесно связаны с охраной и реализацией прав и свобод гражданина, с осуществлением назначения судопроизводства, а в целом – с реализацией правоохранительной функции государства.

Рейтинг украинских судов с каждым годом снижается. В связи с этим необходимо искать причины потери судебного авторитета, а они, как показали исследования, кроются в несовершенстве законодательства. Чтобы повысить авторитет суда и закона, в первую очередь необходимо определить границы судебного усмотрения.

Ключевые слова: право, усмотрению, суд, судья, человек, закон, решение, выбор, ограничения, справедливость, совесть, мораль, разум, воля, убеждения, правосудие, требование, принцип, действие, мысль, равенство, законность, обоснованность.

V. V. Rozhko

SUPPORT JUDICIAL DISCRETION

In terms of competitiveness of the domestic proceedings and the ambiguous approach of the theory of the judicial process and the legislator to judge procedural manifestations of activity in court cases urgent problem of the judge's discretion in the preparation for the trial, in a case in court, the reopening of the case in view of new or newly discovered facts.

The urgency of the problem of limiting judicial discretion is caused by the fact that this phenomenon is in the process of closely related with the protection and realization of human rights and freedoms, with the implementation of the appointment procedure, but in general – with the implementation of the law enforcement functions of the state.

Rating Ukrainian courts every year decreases. In this connection it is necessary to look for the causes of loss of judicial authority, and they, as studies have shown, lie in the imperfection of the legislation. The relatively-certain sanctions, which were inherited from the Soviet government designed to individualize the decision is the main cause of the informal Justice, therefore, bribery and corruption, not only in public institutions, but also in the courts as well. Therefore, to increase the authority of the court and the law, it is first necessary to define the boundaries of judicial discretion.

Key words: law, discretion, the court, the judge, the person, law, decision, choice, limitation, justice, conscience, morality, intelligence, will, conviction, justice, demand principle, action, thought, equality, legality, validity.

Постановка проблеми. Реалізація призначення судочинства щодо кожної справи потребує вирішення теоретичних і правозастосовних проблем, пов'язаних із суддівським розсудом у судовому процесі, зокрема, в його судових стадіях, а саме: наскільки жорстко повинна бути врегульована процесуальна діяльність судді, що здійснює правосуддя, в яких межах під час розгляду судової справи допустимий суддівський розсуд, за якими критеріями слід відмежовувати суддівський розсуд від суб'єктивізму і свавілля.

В умовах змагальності вітчизняного судочинства та неоднозначного підходу теорії судового процесу і законодавця до прояву суддею процесуальної активності під час розгляду судових справ актуальною є проблема розсуду судді під час підготовки до судового засідання, розгляду справи у суді, відновлення провадження у справі з огляду на нові або нововиявлені обставини.

Актуальність проблеми обмеження суддівського розсуду зумовлена і тим, що це явище у судовому процесі тісно пов'язане з охороною і реалізацією прав і свобод людини і громадянина, зі здійсненням призначення судочинства, а загалом – з реалізацією правоохоронної функції держави.

Стан дослідження. У сучасний період судовому розсуду правознавці приділяють чимало уваги. Однак, незважаючи на високу наукову і практичну цінність праць, які висвітлюють проблеми розсуду, вони здебільшого мають галузевий характер, а теоретичні дослідження в цій сфері торкаються переважно понятійних проблем розсуду суду. Межі розсуду суду з позиції тісного зв'язку правової та моральної складових судової діяльності на монографічному рівні у вітчизняному правознавстві не досліджувалися.

Рейтинг українських судів з кожним роком знижується. У зв'язку з цим необхідно шукати причини втрати судового авторитету, а вони, як показали дослідження, криються в недосконалості законодавства. Порівняно визначені санкції, які залишилися у спадок від радянської держави, розраховані на індивідуалізацію прийняття рішення, що є головною причиною тіньової юстиції, отже, і хабарництва і корупції, не тільки в державних установах, але і в судах зокрема.

Щоб підвищити авторитет суду і закону необхідно, передусім, визначити межі суддівського розсуду. А. В. Молотов зазначає, що в науці виділяються два типи обмежень суддівського розсуду: процедурні (обмежують суддю відносно способу, за допомогою якого проводиться вибір між наявними варіантами рішень, або по-іншому – вимога справедливості суддівського розсуду) і матеріальні (зв'язують суддю щодо доводів, які він бере до уваги, тобто вимога розумності) [1, с. 147].

Виклад основних положень. Голова Верховного суду Ізраїлю А. Барак трактує судовий розсуд як повноваження, яке дається судді законом для того, щоб зробити вибір з декількох варіантів, кожен з яких законний [2, с. 13]. Обмеження судового розсуду А. Барак поділяє на процедурні та матеріальні: перші – це неупередженість і справедливість самого судді, другий зводиться до того, що суддя зобов'язаний використовувати свій розсуд розумно [2, с. 18].

Варто звернути увагу на те, що судовий розсуд пов'язаний з поняттям внутрішнього переконання судді. Останнє поняття також є правовою категорією, хоча і відображає суб'єктивну розумову діяльність судді. При цьому очевидно, що розумова діяльність суду не може бути описана нормативними актами і абсолютно недоступна для стороннього спостерігача. Залишається покладатися лише на компетентність того чи іншого судді.

Зі сказаного випливає, що судді з різним досвідом, різними поглядами на життя в тій самій судовій колізії можуть винести різні рішення, іноді навіть прямо протилежні. Отже, скільки суддів, стільки й думок.

Судовий розсуд приходить суддям на допомогу, коли вони опинилися в глухому куті. Але ж це не професійно – підміняти закон своїм розсудом. Закони слід виконувати такими, які вони є – навіть якщо вони недосконалі.

Тепер всі “дивні” судові рішення прийнято пояснювати судовим розсудом. Однак факти існують незалежно від того, що той чи інший суб'єкт про них думає, і коли рішення щодо справи суперечить фактам, ніякий судовий розсуд не врятує.

До речі, існує думка, згідно з якою судового розсуду немає і не може бути, оскільки суд зобов'язаний прийняти єдино правильне рішення. Правосуддя – це вид державної діяльності, у якому немає місця сваволі й примхам.

Прогалин у праві достатньо. Тому така актуальна проблема суддівського розсуду, його природа, межі ухвалення рішення щодо конкретної справи. Вивести єдину формулу, що визначала б з математичною точністю алгоритм суддівського розсуду, і встановити правові та моральні механізми його обмеження – означало б відкрити універсальний спосіб здійснення правосуддя.

Відомий російський цивіліст Е. В. Васковський, торкаючись проблеми судового розсуду, зазначав, що “незважаючи на всі старання, незважаючи на найретельніше дотримання всіх правил тлумачення, суд не може встановити з повною достовірністю норму, необхідну йому як велика посилка для побудови силогізму. Тоді-то, через неможливість звернутися за вказівкою і роз'ясненням до законодавця, відкривається простір для суддівського розсуду [3].

Уникнути небезпеки суб'єктивізму і свавілля можливо, ввівши суддівський розсуд у певні правові обмеження: процедурні (морально-правові) та матеріальні [4].

До морально-правових меж судового розсуду належать такі категорії, як справедливість, добросовісність, розумність. Справедливість як морально-правова межа судового розсуду проявляється в незалежності та неупередженості суду і є запорукою відновлення порушеного права тією мірою, яка співмірна характеру і ступеню порушення. Сумлінність як морально-правова межа судового розсуду виражається в необхідності відповідності суду таким вимогам, як: чесність, правдивість, совісність, усвідомлення обов'язку тощо. Розумність як морально-правова межа судового розсуду характеризується співвідношенням власних уявлень судді про “розумність” з думкою про неї так званого “середнього судді”, котрий здійснює свої обов'язки і приймає рішення з урахуванням справедливості юридичних розпоряджень.

Основоположний характер правових меж розсуду полягає в тому, що суд зобов'язаний прийняти рішення на основі правової норми, його розсуд при цьому виявляється в тлумаченні норми права й обмежений як змістом самої норми, так і певними техніко-юридичними засобами її застосування.

Однак доки ролі суддів виконуватимуть люди, неминуче доповнення правових засобів прийняття рішення іншими, сфери моральності, культури, правосвідомості. Тому як факультативні межі судового розсуду виділяють і морально-правові його межі, що обмежують діяльність суду під час оцінки ним моральних категорій, інтегруються в правове поле. До таких категорій належать справедливість, добросовісність та розумність, як найчастіше вживаються в юридичній практиці.

Справедливість є межею суддівського розсуду, виступаючи як критерій співвідношення права і закону. Справедливість – це одна з головних вимог совісті, жити по совісті означає жити по справедливості.

Згідно з чинним законодавством, змістовою стороною процесу пізнання в ході судового розгляду в судочинстві є оцінка доказів за “внутрішнім переконанням” судді, який повинен керуватися не тільки законом, але й совістю. Поняття совісті з'явилося в законодавстві порівняно

недавно [5, ст. 55]. У зв'язку з цим можна сказати, що тепер категорія совісті має не тільки моральне, етичне, але і правове значення. Крім того, поняття совісті необхідно розглядати і з психологічної позиції, пов'язуючи його з такою професійно важливою для суддів якістю особистості, як совісність.

Совість – це почуття моральної відповідальності, яке переживає людина в зв'язку зі своїми діями, висловами, вчинками, поведінкою перед людьми. Це вираження самосвідомості особистості, яке проявляється у формі усвідомлення свого обов'язку і відповідальності, морального значення скоєних дій, у вигляді емоційних переживань людиною з приводу своїх вчинків (у вигляді докорів совісті тощо).

Совість тісно пов'язана з усвідомленням суб'єктом свого обов'язку, особистої відповідальності за свою поведінку, виконання професійних обов'язків. Вона проявляється в здатності людини здійснювати моральний самоконтроль, самооцінку, чи її поведінка відповідає нормам моральності. Це, як пише Н. Ст. Радутная, “закон всередині нас, який формується кожним і забезпечується відповідальністю перед собою”.

А. С. Кобліков вважає, що особливо велика роль совісті – коли людина постає перед моральним вибором, а зовнішній контроль або виключається, або утруднений [6, с. 55].

На думку Н. Радутної, введення в законодавство поняття совісті свідчить про визнання значення совісті для правосуддя нарівні з законом і відкриває простір “для свободи суддівського розсуду”. І, що особливо важливо, підвищується “значущість оцінки доказів не тільки за встановленими і формалізованими критеріями, що відповідає закону, але і за критеріями особистості, які визначаються особливостями системи моральних цінностей, яка склалася в кожного судді, його поглядів, переконань” [7].

У практичній діяльності виникають ситуації, коли суддя має можливість вибору рішення між декількома альтернативами. Тут надзвичайно важливим є суддівський розсуд, яку альтернативу вибрати, судді повинні підказати його совість, принципи, ідеї справедливості, добрі традиції [8, с. 28].

Тому оцінка особистісних, а отже, психологічних, моральних якостей судді, його сумлінності, справедливості набуває першорядного значення, що впливає на його професіоналізм, і в кінцевому підсумку – на оцінку його здатності виконувати на високому рівні покладені на нього професійні обов'язки, приймати справедливі, неупереджені згідно з законом, незалежні від будь-якого стороннього впливу рішення щодо будь-якої справи, яка йому доручена.

Отже, справедливість, як і совість, становить основу суддівського розсуду.

Не підлягає сумніву, що центральною і визначальною категорією, гуманістичною домінантою суддівського розсуду є справедливість. Римляни так і писали: “*aequitas et bonum est lex legume*” – “справедливість і благо є закон законів” [9, с. 210]. Звичайно ж, римські судді були прихильниками неухильного виконання законів, але далекоглядні, включаючи в поняття справедливості людяність, рекомендували також “*pro aequitate contra jus dicere*” – виступати за гуманність, проти букви закону [10].

Творчий характер принципу справедливості особливо виявлявся у випадках вирішення колізії між правозастосовною практикою і конкретним нестандартним казусом. Природжене відчуття справедливості виступало в цьому випадку і як зразок поведінки, і як мірило його оцінки, і як засіб, за допомогою якого судді знаходили розумне вирішення конфліктів між законом і правом справедливості. Отже, у стародавніх римлян принцип справедливості не допускав і перешкоджав довільному відправленню правосуддя. І там, де простого тлумачення недостатньо, справедливість постає поряд з правом, контролює його, в міру можливості, пом'якшує його суворість, навіть стає розпорядженням права.

В зв'язку з цим варто пригадати вислови відомих юристів Давнього Риму – Павла: “у всіх справах, особливо в праві, пам'ятай про справедливість”; Марцелла: “Там, де цього вимагає справедливість, потрібно допомогти”; Ульпіана: “Хоча це і по праву, але справедливість вимагає”. Цицерон наполягав, що “справедливість в питаннях довіри іменується сумлінністю” і що “природна справедливість переважно строгого права” [11].

Знаменитий старогрецький філософ Демокрит писав: “Найбільш сприяє справі справедливості й чесноті той, хто віддає найбільші почесті найбільш гідним” [12, с.119]. Те ж розуміння справедливості виражає і відомий античний афоризм: “Справедливість є постійна і незмінна воля віддавати кожному по заслугах” [13, с. 71]. Справедливість, яку Платон вважає “чеснотою великих душ”, полягає, на його думку, в тому, щоб “...виробляти своє і не хапатися за багато що” [14, с. 35]. Інший великий грецький філософ Аристотель вважав, що справедливість може означати, з одного боку, рівність для рівних, а з іншого боку, нерівність для нерівних.

Особливо важливою для справедливості Аристотель вважав подяку, яка повинна ґрунтуватися на принципі пропорційності. Це обґрунтовано тим, що, на його думку, суспільство тримається тим, що кожному відплачується пропорційно його діяльності [14, с. 43]. Аристотелю вдалося сформулювати основоположну для сучасного розуміння судової справедливості суперечність між ідеєю рівності та ідеєю заслуг і гідності, що припускає визнання соціальної нерівності й пропорційності подяки.

Свою думку висловлювали також Демокрит і Епікур. Демокрит вважав, що ніщо в світі не відбувається без природної причини, підкреслював в своєму ученні об'єктивну природу справедливості. Несправедливим він вважав те, що осоружно природі. На думку Епікура, справедливість як відповідність людей космічному порядку виявляється в договорі про те, що корисно всім його учасникам. Для середньовічної думки характерне уявлення про те, що джерелом справедливості є божественна воля [14, с. 35].

Як писав І. Зейме: “Де немає справедливості, немає і свободи, а де немає свободи, немає і справедливості” [15, с. 537]. Найяскравіше виражена ця думка в ученні Г. В. Ф. Гегеля. На його думку, конституція, в якій “розумна воля доходить до свідомості і розуміння самої себе”, і є “...реальна справедливість як дійсність свободи і розвитку її розумних визначень” [12, с. 120].

Звернемо увагу на позицію І. А. Покровського, який вказав свого часу, що тільки із закону, “з його прямих ухвал або з його загального духу суд повинен черпати норми для своїх вироків, а зовсім не з якого-небудь природного права або із загальних уявлень про справедливість, доцільності і тому подібних інстанцій поза законом” [16, с. 94].

Справедливість вимагає, щоб всі індивідууми володіли рівним правовим статусом, без урахування їхніх індивідуальних особливостей. З іншого боку, абсолютна юридична рівність може обернутися тяжкими соціальними наслідками для мало захищених категорій громадян. Рівні “правила гри” хороші для порівняно однакових суб'єктів. Інвалідам, пенсіонерам, дітям, безробітним, особам, які постраждали від стихійних лих, відсутність привілеїв спочатку не дасть змогу конкурувати в умовах єдиного правопорядку. Щоб гарантувати цим особам мінімально гідний рівень життя, їхній правовий статус повинен містити пільги, преференції, переваги, різні форми соціальної підтримки. Останнє є неминучим відхиленням від формально-юридичної рівності, але відхиленням обґрунтованим, відповідним принципам справедливості й гуманізму.

Є ще один “правовий парадокс”: щоб бути справедливим, право повинне бути рівним для всіх; але щоб бути справді справедливим, право повинне бути трішки нерівним, встановлюючи привілейоване становище окремих мало захищених категорій громадян [17, с. 76–82].

Ідею відносності уявлень людей про справедливість висловив ще Геракліт: “У бога чудово все, і добре, і справедливо, люди ж одне вважають справедливим, інше – несправедливим”. Гегель вказував, що мета, якої досягають, не оглядаючись на формальності закону, може перетворити правосуддя на свавілля, оскільки спирається тільки на свободу волі [18, с. 79].

Як писав Вольтер: “Абсолютна справедливість недосяжна також, як абсолютна істина; але справедлива людина відрізняється від несправедливої своїм прагненням до справедливості і надією її досягти, як правдивий від брехливого – своїм жаданням істини і вірою в неї” [14, с. 70]. На думку І. Канта, “коли справедливість зникає, то не залишається нічого, що могло б додати цінності життю людей” [15, с. 537]. З ним співзвучна і думка Дж. Стюарта Мілля, який називав справедливість “головною частиною і, поза всяким сумнівом, найбільш священною і обов'язковою частиною всякої моралі”. Справедливість має автономну, ні від чого не залежну цінність. Ж.-Ж. Руссо писав: “Перша нагорода справедливості – це свідомість того, що ми вчинили справедливо” [19, с. 7].

Справедливість у правозастосуванні і суддівський розсуд взаємопов'язані й взаємозалежні. Суддя у виборі рішення на свій розсуд, безумовно, керується вимогами справедливості. Ці вимоги враховуються не тільки під час винесення вироку, але і під час прийняття інших процесуальних рішень, коли необхідно робити вибір.

У суспільній свідомості справедливість є невід'ємною цінністю будь-яких суспільних відносин, зокрема правовідносин. Розглянута категорія стосується не тільки права загалом, але й способів його реалізації.

Справедливість у процесуальному сенсі стосується і результату або рішення, досягнутого завдяки правильному функціонуванню механізмів застосування закону. Вихідним є положення про те, що застосування закону до того чи іншого конкретного випадку має на меті досягнення справедливості.

Вибір рішення чи дії на розсуд судді має здійснюватися з урахуванням законності, доцільності, справедливості та розумності.

Не забуваючи мудру пораду мислителя Бентама, суддя, виконуючи свій обов'язок, повинен йти проти жадань натовпу ... суддя, боячись загального невдоволення, втрати популярності і важкої аналітичної роботи розуму, може знайти легкий і успішний результат для своєї тимчасово заглушеної совісті і умити собі руки: "Такі судді бували, і імена деяких здобули собі безсмертя. В одній старій і чудернацькій книзі, яка пережила століття, розказано про процес, проведений таким суддею, і під впливом таких вказівок. Це було 1872 років тому. Суддю звали Понтій Пілат" [20].

Звідси випливає, що справжнє внутрішнє переконання "по совісті" про винність підсудного може бути сформоване тільки у суддів, які самостійно вирішують справу. Відповідно до вимог закону воно може виникнути тільки на підставі всіх безпосередньо досліджених у суді доказів, доводів, встановлених на їх основі обставин розгляду справи. Якщо їх виявилось недостатньо для встановлення істотних обставин справи і формування внутрішнього переконання про винність підсудного, то, очевидно, судді не мають права ні за законом, ні по совісті визнати підсудного винним. Це впливає і з тексту закону, і зі змісту присяги, яку приносять присяжні засідателі: "вступаючи на посаду судді, урочисто присягаю об'єктивно, безсторонньо, неупереджено, незалежно та справедливо здійснювати правосуддя, підкоряючись лише закону та керуючись принципом верховенства права, чесно і сумлінно виконувати обов'язки судді, дотримуватися морально-етичних принципів поведінки судді, не вчиняти дій, що порочать звання судді та принижують авторитет судової влади" [5].

У зв'язку з вищевикладеним, можна сказати, що судовий розсуд судді – це "зона" психологічної свободи судді під час ухвалення рішення. Як категорія гносеологічна, розсуд судді фактично не піддається кількісному і якісному аналізу. Не можна оцінити внутрішнє переконання судді як "погане" або "хороше", це психологічний стан, притаманний особливостям характеру судді, який не може бути оціненим жорстко регламентованими критеріями. Що стосується суддівського розсуду, то такі якісні та кількісні критерії є. Це, насамперед, законність, обґрунтованість і справедливість прийнятого рішення. Образно кажучи, суддівський розсуд – це внутрішнє переконання судді, вбране у процесуальну форму. Законність, обґрунтованість і справедливість судового рішення і є "прикордонними стовпами", які обмежують свободу судді.

1. Молотов А. В. Судейское усмотрение в деятельности Конституционного Суда Российской Федерации: сб. статей. Ч. 17 / под ред. В. Ф. Воловича. – Томск, 2004. – С. 146–148.
2. Барак А. Судейское усмотрение / А. Барак // пер. с англ. – М.: Норма, 1999. – С. 376.
3. Васильковский Е. В. Судейское усмотрение при толковании законов / Е. В. Васильковский. – Право. 1901. – № 50. – С. 222.
4. Мартышкин В. Н. Судейское усмотрение в вопросах исполнения приговора / В. Н. Мартышкин // Проблемные ситуации применения УПК РФ. Саранск, 2004. – С. 118; Мартышкин В. Н. Пределы судейского усмотрения и механизмы его ограничения в уголовном судопроизводстве / В. Н. Мартышкин // Российское правосудие. – 2008. – № 4. – С. 66; Мартышкин В. Н. Пределы судейского усмотрения / В. Н. Мартышкин // Уголовный процесс. 2007. – № 7. – С. 3.
5. Закон України "Про судоустрій і статус суддів". Верховна Рада України; Закон від 07.07.2010

№ 2453-VI. Сайт zakon.rada.gov.ua. 6. Кобликов А. С. Юридическая этика / А. С. Кобликов. – М.: НОРМА – ИНФА · М, 2000. – С. 155. 7. Этика судьи: пособие для судей / под ред. Н. В. Радутной. – М.: Российская Академия правосудия, 2002. – 212 с. 8. Коровина М. С. Проблемы доказывания по уголовным делам в суде первой инстанции: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / М. С. Коровина. – Владимир, 2007. – С. 28. 9. Макарова И. В. Влияние римского права на становление института обязательственного права в России: вопросы теории и истории: дисс. / И. В. Макарова. – Волгоград, 2005. – С. 250. 10. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь / И. Х. Дворецкий. – Русский язык-Медиа, 2005. – С. 845. 11. Демин А. В. Теория государства и права: курс лекций / А. В. Демин. – М.: ИНФРА-М, 2004. – С. 184. 12. Философская энциклопедия: в 5-ти т., Т. 5. – М., 1970. – С. 119. 13. Латинская юридическая фразеология. – М., 1979. – С. 71. 14. Мальцев Г. В. Социальная справедливость и право / Г. В. Мальцев. – М., 1977. – С. 233. 15. Борохов Э. Энциклопедия афоризмов: Мысль в слове / Борохов Э. – М., 1998. – С. 537. 16. Философская энциклопедия: в 5-ти т., Т. 5. – М., 1970. – С. 120. 17. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права: Классика российской цивилистики / И. А. Покровский. – М., 1996. – С. 94. 18. Демин А. В. Право, справедливость, налогообложение: исходные предпосылки. Право и политика / А. В. Демин. – М., 2002. – № 6. – С. 76–82. – С. 2002. 19. Гегель. Философия права. – М., 1990. – С. 79. 20. Алексеева Т. А. Справедливость. Морально-политическая философия Дж.Роулса / Т. А. Алексеева. – М., 1992. – С. 7. 21. Кони А. Ф. Нравственные начала в уголовном процессе (Общие черты судебной этики) / А. Ф. Кони // Избранные произведения. – М.: Госюриздат, 1956. – С. 22.